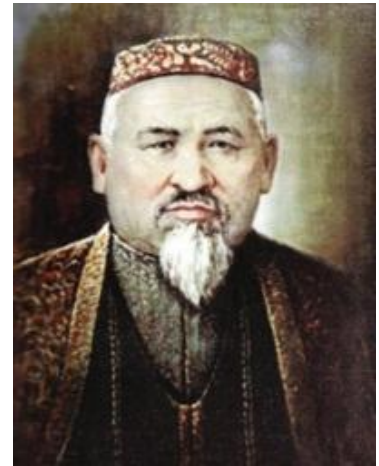

Мәшһүр-Жүсіп және әлемдік поэзия

Мәшһүр-Жүсіп шығармалары қолымызға кеш тиді. Оның себебі де белгілі. Алдымен ақынның 1907 жылы Қазан қаласында басылған «Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз», «Хал-ахуал», «Сарыарқаның кімдікі екендігі» кітаптары 1912-1913 жылдары Ресей патшасы цензурасының назарына іліккені, сол кезде ақын шығармаларын жариялауға тыйым салынып, өзі қуғынға ұшырағаны мәлім. Патша заманында теперіш көрген ақын кейінгі кеңес билігі кезінде де қысымнан босаған жоқ. Рас, 1940-1950 жылдар аралығында ақын шығармалары мектепте оқытыла бастады. Әйтсе де елуінші

жылдар басындағы ұлтшылдықпен күрес науқаны Мәшһүр-Жүсіпке де салқынын тигізді. Мәшһүр-Жүсіп шығармаларының мектеп оқулығынан түсіп қалуымен қатар, оның өзі көзі тірісінде салдыртқан кесенесі үкімет нұсқауы бойынша талқандалды. Әйтсе де 1956 жылғы жылымық ақын шығармаларының алдымен жоғары оқу орны хрестоматиясында (1959 ж.), кейін газет-журнал беттерінде жариялана бастауына жол ашты. Осы орайда ақын таңдамалысының 1,2 томдары 1990, 1992 жылдары Алматыдағы «Ғылым» баспасынан жарыққа шықты. Ал бүгінде Павлодар облысының әкімі Ерлан Арын осы игілікті істі шындап қолға алды. Ол өзі С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінде ректор болып жұмыс істеген кезде, нақтылап айтсақ, 2003-2010 жылдар аралығында Мәшһүр-Жүсіп шығармаларының алғашқы 13 томының жарыққа шығуына мұрындық болды. Соған орай соңғы жылдары Мәшһүр-Жүсіп еңбектерін жан-жақты зерттеу басталып, оның тіл, әдебиет, тарих, философия, педогогика және т.б. ғылым салалары үшін орасан еңбек жазып қалдырғаны енді-енді кеңірек сараптала бастады.

Бұл орайда «Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік» деген кітабымызда Мәшһүр-Жүсіп ақындығын кеңірек сөз еткенімізді еске салғымыз келеді. Өзгерген уақыт талабын халық сұранысын ескере отырып, біз осы ізденісті кеңейте түсуді жөн көрдік. Тек Мәшһүр-Жүсіп емес, жалпы қазақ поэзиясы тарихын сөз еткенде, біз күні кешеге дейін үстемдік еткен коммунистік идеология ықпалынан арылуымыз керек. Атап айтқанда, «әдебиеттің партиялылығы» дегенді бетке ұстап, кеңестік дәуірге дейінгі ұлт-азаттық күресін, ислам діні мәнін, басқа да мәдени құндылықтарды әспеттеу жағы ұлтшылдық ескішілдік саналып, тыйым салынып келгені мәлім. М.Әуезовтің «Абай жолы» шығармасы да тек үстемдік құрушы социализм тұрғысынан ғана қарастырылып, біржақты шектеулі түрде бағаланып келгені де енді-енді айқындала бастады. Алысқа бармай-ақ Абайдың «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңін сүйсініп оқып, бағалай білген қазақ азаматтарын қазір іздесек, әр жүз қазақтың біреу-екеуімен ғана шектелуіміз нені көрсетеді? Сол өлеңдегі мына бір шумаққа көңіл бөлейік:

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және Хақ жолы осы деп әділетті.

Осы үш сүю болады имани гүл,
Иманның асылы үш деп сен тахкиқ біл. – дейді Абай ақын.

Сөз жоқ, көркем әдебиетте тікелей баяндау бар да, көркем бейнелеу бар десек, Алла ұлылығын тікелей айту мәнін бағалай отырып, сол идеяны образ, бейнелілік көмегімен жеткізу үлгілерін саралауға біз енді кіріскелі отырмыз. Мәселен, Мәшһүр-Жүсіптің «Жарты нан» өлеңінде алдымен жолаушы боп келе жатқан бір жаяу адамның «жарқыраған» бір сандық тауып алғанына қуанып, оны ашқаны айтылады:

Сандықтың ала сала аузын ашты,
Сап-сары көрді ішінде алтын тасты.

«Жоқ жерден берді ғой деп құдай маған!»

Шаттанып қуанғаннан судай тасты.

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы өткен ғасырдың өзінде адамдарды тек ақ, қара деп бөліп, не соған сырттай сүйсінумен, не одан мүлде безінумен шектелмейді. Адамдардың не бірыңғай аппақ, не бірыңғай қап-қара жағымсыз болып келе бермейтінін, қайта бір адамда әрі оң, әрі теріс сезімдер қатар өмір сүріп, арпалысқа түсу ерекшелігін ашу, әсіресе, сол кез үшін кесек жетістік, адам сезімін лирика жанры мүмкіндігіне сай ізерлеп ашудағы елеулі қадам еді. Мәселен, оның 1880 жылдары жазылған «Жарты нан хикаясы» өлеңінде өзіне жақсылық жасаған адамды жұтпақ болған айдаһар жауыздығына емес, жапа шеге жаздаған адамның өзінде елеулі қайшылық бар екеніне назар аударылады. Міне, мұнда оңай олжаға қызығып, біреуге жақсылық жасап, жапа шегушіні ақын не бірыңғай аппақ, не біржола ұнамсыз адам етіп көрсетпейді. Суреткер жай көзге байқалуы қиын, сырт қарағанда біршама жағымды көрінген адамның өзінің ішкі түйткілдеріне үңіле, үңілте біледі. Кезінде біреуге қамқорлық көрсетіп, жарты нан ғана беруі сол адам үшін әрі құптарлық, әрі айыптарлық іс болып алынады. Бұл да қарапайым адам санасында орын алуы мүмкін аздаған қалыстыққа да суреткердің шүйіле ден қоюынан туған. Ақын бұл шығармасында сонымен қатар зұлымдық иесі, бөтен күш, дербес айдаһар болумен бірге, әр пенденің өз «айдаһары» болу ықтималдығына да көңіл бөледі. Сөйтіп, адам сезімінің көп қырлы екенін, ішкі қайшылықпен күресу мәнін көрсету арқылы ақын қаһарман жан дүниесіне түкпірлей тереңдеу үлгісін де жасаған. Өлеңде одан әрі жолаушының қолына алғаны әп-сәтте айдаһарға айналғаны, оның: «Ауызға ашылған соң қорек керек, Жұтамын енді амалсыз сені» дегені сөз болады. Өзіне көмектесер деген үмітпен алдымен кез болған отыз кісіге, кейін ұшырасқан бес кісіге бұл жолаушы өзіне төнген қауіптен құтқаруға өтініш білдіреді. Әйтсе де айдаһар күш-қуатынан сескенген олар еш көмек жасай алмай өтіп кетеді де, ең соңында тап болған жарты кісі (демек бір қол, бір аяғы жоқ) тапқырлық танытады. Алып айдаһардың кішкентай сандық ішіне сыйып жатқанына жарты адам күмән келтіреді де, айдаһар сонда жатқанын дәлелдеу үшін «Жұлындай түтін болып аспанға ұшып», қайтадан сол сандыққа кіреді де, тапқыр адам сандық аузын «тарс еткізіп» жауып, жаяуды өлімнен құтқарады. Өзін өлімнен арашалаған жарты адамның кім екенін жаяу білгісі келгенде, құтқарушы мынаны айтады:

Ақымақ, ақылың жоқ сенің өзің,

Осыған жетпей тұр ма әлі көзің?!

Не дейсің, бұл айдаһар, дәнеме емес,

Аузыңнан абайсызда шыққан сөзің.

Жамандық алтындай боп түсер көзге,

Қызықты нәрсе жоқ боп онан өзге.

Аузыңнан бір жаман сөз шығып кетсе,

Қаларсың бір орында жанжал сөзге.

Жамандық қайдан туар, тілден туар,

Өркім де ғақыл болса, тілін буар.

Шығарсаң бір жаман сөз сен аузыңнан,

Артыңнан айдаһар боп сені қуар.

Оразаң отыз күнгі – отыз кісің,

Бес кісі – бес намазың, білемісің.

Жоқ қылып жамандықты жойылтуға,

Бұлармен дәнемеге келмес күшің.

Қысылды, мен болмасам, шыбын жаның,

Дәрменің қалмап еді, құрып әлің.

Танып қой, танымасаң, мен боламын,

Дүниеде қылған қайыр – жарты наның!

Шықпаған, сараңдықтан, бүтін қолдан,

Қалмас ең болса бүтін, мұнша жолдан.

Дүниеде қылған қайыр ықсаныңыз,

«Тар жер, тайғақ кешуде» пана болған.

Бұдан біз нені көреміз? Біреуге қайырым жасап, жарты нан беруі кейін ол адам қысылғанда, сүйеніш қызметін атқарады. Демек, өлеңнің негізгі идеясы: «Біреуге жасаған жақсылығың босқа кетпейді, ендеше Аллаға тек құлшылық етумен, бес уақыт намаз оқып, отыз күн ораза ұстаумен шектелмей, алдымен басқаларға қайырым көрсете біл – дегенге саяды. Бұл шығармадағы негізгі басты идея болса, қосалқы екінші идея мәні де осал емес. Ол: «Кез болған «сап-сары... алтын»

тасқа, яғни дүниеге мәз болма. Оп-оңай тегін келген байлық жақсылық әпермейді!» – идеясы. Бұл аз десеңіз, үшінші идея тағы бар. Жарты кісінің айдаһар туралы: «Не дейсің бұл айдаһар дәнеме емес, Аузыңнан абайсызда шыққан сөзің» – дегені назар аудартады. Мұның бәрі белгілі бір адамның, яғни кейіпкердің бір сәттегі сезімін ғана беруге арналған лирика жанрына да күрделі шындықты, яғни эпос жанрына артылуға тиіс ауқымды жүкті сыйғызу шеберлігін танытады.

Міне, бұл өлеңде «Алланы сүю» идеясы тікелей айтылмаса да, Алла махаббатын ескеріп, біреуге қамқор болу мәні әспеттелумен де Алланы сүю мәніне жетелеу жүзеге асқан.

Мәшһүр-Жүсіп қай өлеңінде болмасын, белгілі бір құбылыс, әрекетке әр қырынан қарай білуге жетектейді. Соның бір айғағы «Сәгелді, сона, бөгелек» өлеңі. Шығармада алдымен халықты езіп, қанаушы сәйгелді, бөгелек тәрізділерге өріс беретін аңқаулық, надандық сыналады. Сөйтіп, ақын жауыздық пен адамгершілік арасындағы қайшылықты, кереғарлықты ашумен жауыздың жауыз, ізгінің ізгі екенін бейнелеумен ғана шектелмейді. Мәселен, сәйгелді, сона, бөгелекті сол кезде елді алдаған езушілер, отаршылдар деп, соларды түйреумен шектелу біржақтылық, үстірттік болар еді. Өмірде қас пен досты айырмай, жәдігөйлікке ұйып, кеш опық жеп күйзелушілер бар да, әдемі сезімнің бірі сенгіштікті пайдаланып, тайраңдаушылар бар екені белгілі. Ондай мінезді халықта бар, мынада жоқ, бір заманда орын алған, кейін ұшыраспайды деп айтуға болмайды. Ендеше, жауыздың жауыз екені онсыз да белгілі. Басты қателік, трагедия сол кесапатқа жол беруде, иланғыштықта жатыр дейді ақын.

Ақынның «Қалмады ойлай-ойлай басымда ми» өлеңінде де осы іспеттес дерексіз ұғымды заттандырудың ұтымды үлгісі көрінеді: «Абыройым төгілмесін деп ойласаң, Ұяттан қолшатыр ғып ал басыңа». Дерексіз ұғым ұятты қолшатырға айналдыру нәтижесінде ақын адамға қорғаныш боларлық қасиетке мойын бұрғыза білген. Қолшатырды елестетіп, оның күннен, жауыннан қорғарлық мәнін дәйектегесін барып, біз ұяттың ізгі ниетті адам үшін ерекше рөл атқаратынын зерделей аламыз. Ақын дерексізді заттандыру тәсілін қолданғанда, тұрмыста жиі пайдаланылатын бұйымдарды алады: «Бұзылған замананың уақытысында, Шын сөзің өтірікке болмайды астар». Киімнің, не көрпенің ең қымбат, асыл жағы бергі беті, өңірі екені, ал, астарға неғұрлым арзан мата қолданылатыны мәлім. Демек адамдар үшін зиянды өтірік-өңірге, неғұрлым бағалы материалға айналса да, адамдар үшін керек «шын» сөзінің соған астарлыққа да, яғни бағасы төмен материал болуға да жарамай қалуы ой саларлық. Сөйтіп, дерексіз «шын сөз» бен «өтірік» ұғымдарының заттанып, бірінің өңір болуға жарап, ал, екіншісінің астар дәрежесіне де жетпей қалуы көмегімен сол заманда ақиқаттың қаншалық қадірі кеткені жарқырап ашылған.

Ақын өз ойын шынайы нақыштау үшін, табиғаттағы көріністер мен оған шартты түрде адамдар өмірін салыстыра, жарыстыра алу, яғни психологиялық егіздеу тәсілін де жиі енгізген:

Бұлақ деп судың көзін ешкім ашпас,

Екпіндеп өзі тасып шашылмаса.

Ерлерге жай жатумен қайрат кірмес,

Ғалыдай орда жатып ашынбаса.

Үзіндідегі «тасып шашылмаса» сөздері демеуімен отау тіккен екпін күші, мәні одан кейін сөз болған күрескер ерлерге де сондай қасиет керек екенін салыстыра шегендеуге қызмет етіп тұр.

Яғни, табиғаттағы айқындық адамдар бойындағы көзге көрінбейтін ұғым – қайратқа да белгілі бір заттылық, тегеуріндік шарпуын дарытқан. Сол іспетті жарыстыру үлгісіне кезек берсек:

Сеңгір-сеңгір таулар бар, бұлағы жоқ,

Қопалы көл-жекен мен құрағы жоқ.

Өңшең үрген қарынға душар болдық,

Зарлап тұрсаң, еститін құлағы жоқ – дейді ақын.

Алдымен қанша зәулім болса да, бұлағы жоқ тауларды, ізінше жекен мен құрағы жоқ көлді саралап барып, «зарлап тұрсаң, еститін құлағы жоқ» «өңшең үрген» қарын сияқты адамдардың пайдасы жоқтығы, бейшаралығы айқындала түседі.

Сондай-ақ:

Ақ марал жайылмайды қабанменен,

Бірге ұшпас бұлбұл қарға, тағанменен.

Түлкі мен шер, мысық пен тышқан бір боп,

Барады әуре-сарсаң заманменен – деген жолдарда да психологиялық егіздеу, табиғаттағы бұлтартпас сәйкессіздікті паш етуден кейінгі адамдар қарама-қарсылығын жайып салу іске асқан.

Атап айтқанда, маралдың қабанмен, бұлбұлдың қарғамен, түлкінің арыстанмен, мысықтың тышқанмен бірге жүруі, бірдей күй кешуі қандай орынсыз болса, лирикалық қаһарманда да сондай мүшкіл хал бар екені, жақсы мен жаман адамдар ара жігі ажыратылмай жатқаны сыналады.

Ақын дәстүрлі символдық белгілерді жарыстыра пайдалануға сүйеніп, өз ойын өрістетіп, тұлғалантып жеткізе біледі:

Ай орынын аспандағы бұлт алып,

Орнында дүр гауһардың су тас қалып.

Құр тікен қызыл гүлсіз қолға түсіп,

Ауызға қант орнына зәһар салып.

Мұнда да айды – бұлтпен, дүр гауһарды – су таспен, қызыл гүлді – тікенмен, қантты зәһармен ауыстыру келіссіздігін, яғни көзге бадырайып көрінген, айқын ұғымдарды алға тарта алған ақын оң ниеттің орындалмай, не бір қымбаттың арзанмен теңестірілуі терістігін таныта білген.

Мәшһүр-Жүсіп шеберлігі, бейнелеу тәсілдері дегенде, ол мәнерлеген сөз кестелерінің алдымен ұлттық бояумен көмкерілгенін, көп детальдің ұлттық өрнекке сай сұрыпталғанын байқайсыз.

«Өнерге өзінді өзің ерте баулы, Жастықтың бір күн кешіп кетер ауылы». Бұл деталь, жастық ауылы-

ның бір күн көшіп кетуін бейнелеу өрнегі, негізгі тіршілігі малмен, кешумен байланысты қазақ ұғымына неғұрлым жақын түсінікті болумен де мәнді. Ауыл көшуімен, басқа жерге ауысуымен, яғни шұғыл алыстауымен салыстыру нәтижесінде жастық шақтың да тез өтуі мүмкіндігі ұтымды кестеленген. Сол тәрізді: «Бұл жалғанның жүзінде көңілің өспей, Көрінгеннің жұртында қалдың көшпей», деген өлең жолдарында басқалар аттанғанда ере алмай қалуды сипаттайды. Сөйтіп, тек малы барлар ғана көше алатынын бағамдап өскен қазақ үшін аса аянышты халді жайып салады.

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының 1907 жылғы «Хал-ахуал» кітабында шығыс поэзиясында кең әспеттелген махаббат, бақыт символы бұлбұл мен гүл жарасымдылығын қызықтап, бұлбұлдың түнімен қызыл гүлдің ашылуын тосуын, арман етуін жырлағаны белгілі. Ақын сонымен бірге орыс поэзиясы дәстүріне де иек артып отырған. Мәселен, И.А.Крыловтың «Ала қойлар» мысалында арыстан әмірімен қойды баққансып жүріп жоқ қылған қасқыр (бұл мысалды Абай да, А.Байтұрсынов та тәржімалаған) әрекетін Мәшһүр-Жүсіп ұтымды пайдаланған:

Оңдырмас мынау қойшы бізді бағып,

Сіңбей тұр ішкен тамақ бойға жағып.

Тұрғызып омақаны әрбір жерге,

Жер-суды ап кетті ғой қазық қағып.

Бұл арада қазақ халқын бағушы губернатор, не патша деп есептесек, аталған тұспал белгінің өрбітілуін сәл кейінірек жырлаған ақындардан да кездестіреміз:

Алашым, айтқанды алса, без бұлардан:

...Қой бағып қасқыр қашан опа қылған,...

(М.Дулатовтың 1916 жылы «Қазақ» газетінде басылған «Алашқа» деген өлеңінен).

Ай ұшамын аспанға

Жер жағдайы жақпайды...

Ащы, қатты дауыстан

Қарағай, терек жығылар.

Қожайынсыған арыстан

Сескенер, тасқа тығылар.

(І.Жансүгіровтің 1923 жылы «Ызалы қиял» өлеңінен).

Салыстыра сараптасақ, И.А.Крылов та ала қойларды алдымен арыстан қырмақ болады, бірақ тікелей жоюға үндеген аю ұсынысы кейін жаман атқа қалдыратын болғандықтан, қабылданбай, құртуды іске асырып, «жазықты» болу қасқыр үлесіне қалады. Назар аударарлық жайт: И.А.Крыловта арыстан мен қасқыр және олардың қой бағып қарық қылмауы тікелей өзара байланысты берілген. Мәшһүр-Жүсіпте бағып жарытпайтын қойшы бөлініп алынса, М.Дулатовта қасқырдың ешқашан қой бағып опа қылмайтыны еске салынып, екі ақында да отарлаушы билеушілер қастандығынан қазақ халқын сақтандыру жүзеге асқан. Ал І.Жансүгіров қасқыр мен ала қойларды мүлде сөз қылмай, тек бәрінің төбесінен қараушы арыстанның өзін де сескендірер күш бар екенін қатаң ескерткен. Сөйтіп, орыс ақыны И.А.Крылов мысалындағы символдық бейнелерді қазақ ақындары: Мәшһүр-Жүсіп, Міржақып, Ілиястың әрқайсысы өзінше өрістетіп пайдаланған. Мұның бәрі ақын шығармашылығын жеке алмай, әлемдік поэзия дәстүрімен тығыз бірлікте қарастыру керектігін дәлелдейді.

**Қуандық Мәшһүр-ЖҮСІП,
филология ғылымдарының
докторы, профессор.**